

**MET ZES
PODCASTS**
gepresenteerd
door Margriet
Vroomans

HIER IS HET GEBEURD

50 PLEKKEN IN
HITLERS DUITSLAND
OM BIJ STIL TE STAAN

VAN DE ENE BIJZONDERE PLEK NAAR DE ANDERE

Het sterkst was het in Pirna, in de kelder van gebouw c16 van de voormalige inrichting Sonnenstein – dat gevoel dat je op een historische plek bent en je daardoor veel dichter betrokken voelt bij wat daar ooit gebeurd is. In dat Oost-Duitse plaatsje, niet zo ver van Dresden, was in de eerste oorlogsjaren een van de zogenaamde *Euthanasie-Anstalten* van de nazi's gevestigd. Daar vergasten ze op grote schaal mensen met een verstandelijke of lichamelijke beperking, omdat de nazi's hun leven zinloos en niet van enige waarde achtten. In deze kelder zijn 13.720 mensen vermoord. Je kunt zo naar binnen lopen, gebouw c16, de trap af en je bent er. Je kunt er foto's van slachtoffers zien en iets over hun leven lezen. Hier is het gebeurd. Hartverscheurend.

Nauw daarmee verbonden bleek later de preekstoel te zijn in de *St. Lamberti Kirche* in Münster, 550 kilometer westelijker. Daar heeft bisschop Clemens August von Galen op 3 augustus 1941 een felle aanklacht uitgesproken tegen de massamoord op de mensen met een handicap, waarover hij van veel kanten berichten had binnengekregen. De kerk-gangers waren diep geschokt geweest, Von Galens boodschap bereikte alle uithoeken van het Derde Rijk. De bisschop ging ervan uit dat hij zou worden opgepakt en het niet lang meer zou maken, maar als gevolg van zijn woorden werd de moord op de mensen met een beperking zowaar gestopt, althans tijdelijk – de Duitse *Führer* Adolf Hitler wilde even geen binnenlandse onrust, de oorlog tegen de Sovjet-Unie eiste nu alle aandacht op.

Die kelder en die preekstoel – het zijn twee van de vijftig plekken in Duitsland die we hebben bezocht, gefotografeerd en beschreven voor dit boek. Twee jaar geleden brachten we net zo'n boek uit over vijftig plekken in Nederland, elk met hun eigen oorlogsverhaal. Voor dit vervolg reisden we duizenden kilometers dwars door de Bondsrepubliek. Naar het dorpje Wandlitz bij Berlijn bijvoorbeeld, waar propagandaminister Joseph Goebbels zijn extreem luxe buitenhuis had en waar hij de schokkende toespraak schreef waarin hij zijn volk opriep tot de 'totale oorlog'. En naar de universiteit van München waar studente Sophie Scholl op 18 februari 1943 een flinke partij pamfletten over de balustrade kieperde, met felle kritiek op Hitlers moorddadige beleid. Ze moet de gevolgen hebben voorzien: vier dagen later stierf ze, samen met haar broer en hun vriend Christoph Probst, onder de guillotine. En we gingen naar het dorpje Alt Rehse waar de nazi-artsen werden bijgeschoold in rassenkunde; naar de veldschuur in Gardelegen waar meer dan duizend uitgeputte gevangenen stierven in een door de lokale nazi's aangestoken brand – we gingen naar de plekken waar de geschiedenis van het Derde Rijk zich voltrok en waar het mensdom dieper zonk dan ooit voor mogelijk was gehouden.

We probeerden via die plekken een divers beeld van dat rijk te geven. Daartoe kozen we de twaalf jaar dat Hitler aan de macht was (1933-1945) als tijdperk, en streefden we ook naar geografische spreiding. En bovendien naar een spreiding over de verschillende thema's, al was het onvermijdelijk dat de oorden van excessief geweld een voorname plaats innemen. Al die kampen, van Dachau tot de (vlakbij Nederland gelegen) Emslandkampen, van Ravensbrück tot Mittelbau-Dora, ze hebben allemaal hun eigen geschiedenis en eigenschappen, maar centraal staat overal de volslagen ontkenning van de menselijke waardigheid.

Welke uitgangspunten je ook hanteert, het blijft een subjectieve keuze. De geschiedenis van de nazi-heerschappij in Duitsland heeft zoveel facetten dat heel veel plekken door andere vervangen kunnen worden. Toch denken we dat deze vijftig een geschakeerd beeld geven. Die diversiteit weerspiegelt zich ook in de fotografie: de nazi's hadden de eigenschap om de gruwelijkste daden vaak op de fraaiste plekken te plegen. Hoe geef je de weerzinwekkende omstandigheden weer van de werkslaven in Mittelbau-Dora waar het v2-wapen werd geproduceerd, als dat kamp in het Harzgebergte er nu zo lieflijk bij ligt? En dan de plekken die er niet meer zijn. Het terrein waar hotel Hanselbauer stond, aan de Beierse Tegernsee, waar Hitler met getrokken pistool zijn rivaal Ernst Röhm van zijn bed lichtte, is leeg: het gebouw is gesloopt, de grond wacht op de bouw van een luxueus hotel. Ook van Görings fameuze kunstpaleis Carinhall, ten noorden van Berlijn, is niets meer terug te vinden. Toch zijn ze op de lijst van vijftig gekomen – het waren plekken die in het nazirijk een belangrijke rol speelden en waarover veel te vertellen is. Op sommige plaatsen bleek een hoogtestatief een oplossing te bieden: daarmee kun je foto's maken vanaf acht meter hoogte en zo een vogelperspectief bereiken. En hoe fotografeer je de plek in de Lübecker Bocht waar meer dan achtduizend gevangenen de dood vonden omdat de geallieerden de schepen bombardeerden, waarin ze waren opgeborgen? Rolf koos ervoor op het strand van het toeristendorpje Hafkrug te gaan zitten en een lange sluitertijd te gebruiken waardoor de fatale plek een wazige vlakke werd. En intussen flaneerden talloze badgasten over het strand, die geen idee hadden waar ze langs liepen.

We kwamen in onze zoektocht door de nazitijd veel verhalen tegen die nauwelijks bekend zijn geworden. Het Hürtgenwald bijvoorbeeld, amper twintig kilometer van Zuid-Limburg, waar in najaar 1944 33.000 Amerikaanse soldaten sneuvelen – meer dan de helft van het aantal dat in de hele Vietnam-oorlog om het leven kwam. Zelfs bewoners van de Mijnstreek hebben er nooit van gehoord. Of het dorpje Föhrenwald, ten zuiden van München, waar nog twaalf jaar na de oorlog een enclave van joodse

families was gevestigd, die zich het veiligst voelden in een kamp in het land van de vijand. Of het voormalige kamp voor sovjet-krijgsgevangenen in Zeithain, in de voormalige DDR, waar tienduizenden mannen de dood vonden, omdat ze als minderwaardig werden beschouwd en daarom veel te weinig eten en totaal geen verzorging kregen.

De rondreis langs historische plekken gaf ook een uitermate divers beeld wat betreft de herdenkingscultuur in de Bondsrepubliek. Het is opmerkelijk dat de grote concentratiekampen zijn omgevormd tot herdenkingsplaatsen, vaak nog bijna in de zelfde omvang als in de nazitijd. Na de sloopwoede van de eerste naoorlogse jaren hebben burgers en instanties ervoor gezorgd dat het allemaal nog te bekijken is, dat er jaarlijks honderdduizenden scholieren worden rondgeleid en dat er uitgebreide educatieve programma's draaien. In die herdenking speelt de waarschuwing een bepalende rol. Na de oorlog is het woord *Mahnmal* opgekomen, een woord dat voordien niet bestond en waar het Nederlands niet eens een bruikbare vertaling voor kent. Het is een gedenkteken dat tevens vermaant, waarschuwt. Al die kampen hebben bovendien zeer uitgebreide vaste exposities waar de geschiedenis wordt verteld, heel gedegen, heel compleet en vaak in een fraaie vormgeving – Duitsland is leidend op het gebied van educatie over de oorlog.

Maar het is niet overal zo. Op veel plaatsen, vooral in de voormalige DDR, is de herinnering weggestopt, verdrongen. Of verwrongen – de heldendaden van de antifascistische strijders worden alom bezongen, maar over de lokale daders is weinig of niets te vinden. Neem dat dorpje Alt Rehse, waar de nazi-artsen over rassenkunde leerden – het probeert z'n verleden te verbergen en te vergeten. Daartegenover staat het voorbeeld van Erfurt. Daar was jarenlang de fabriek van Topf und Söhne gevestigd, waar ze crematoria bouwden, en in de oorlog de ss van dienst waren met allerlei soorten verbrandingsovens voor de concentratiekampen waar honderdduizenden lijken moesten worden weggewerkt. De fabriek zou gesloopt worden, en de geschiedenis uitgewist, als daar niet opeens de geschiedkundige Annegret Schüle de administratie van het bedrijf was gaan bestuderen. Ze schreef een huiveringwekkend boek en begon een actie om het hoofdgebouw van de ovenbouwers van Auschwitz te behouden. Dat is gelukt, en de gemeente Erfurt verleende alle medewerking: nu zijn op een uitgebreide tentoonstelling de offertes aan de ss terug te zien, en de correspondentie tussen het bedrijf en de massamoordenaars.

Minstens zo indrukwekkend is de voormalige gevangenis in het stadje Bautzen, vlak bij de Tsjechische grens. Ook die is ingericht om het verleden aanschouwelijk te maken: op de begane grond aandacht voor de

nazitijd, op de eerste verdieping de periode na de oorlog toen de Sovjets er hun gevangenen mishandelden en op de tweede verdieping de DDR-tijd. Het gebouw in Bautzen, gelegen in een luxueuze woonwijk, werd de meest beruchte gevangenis van de Stasi, de *Staatssicherheitsdienst* van Oost-Duitsland. De geschiedenis letterlijk in lagen op elkaar.

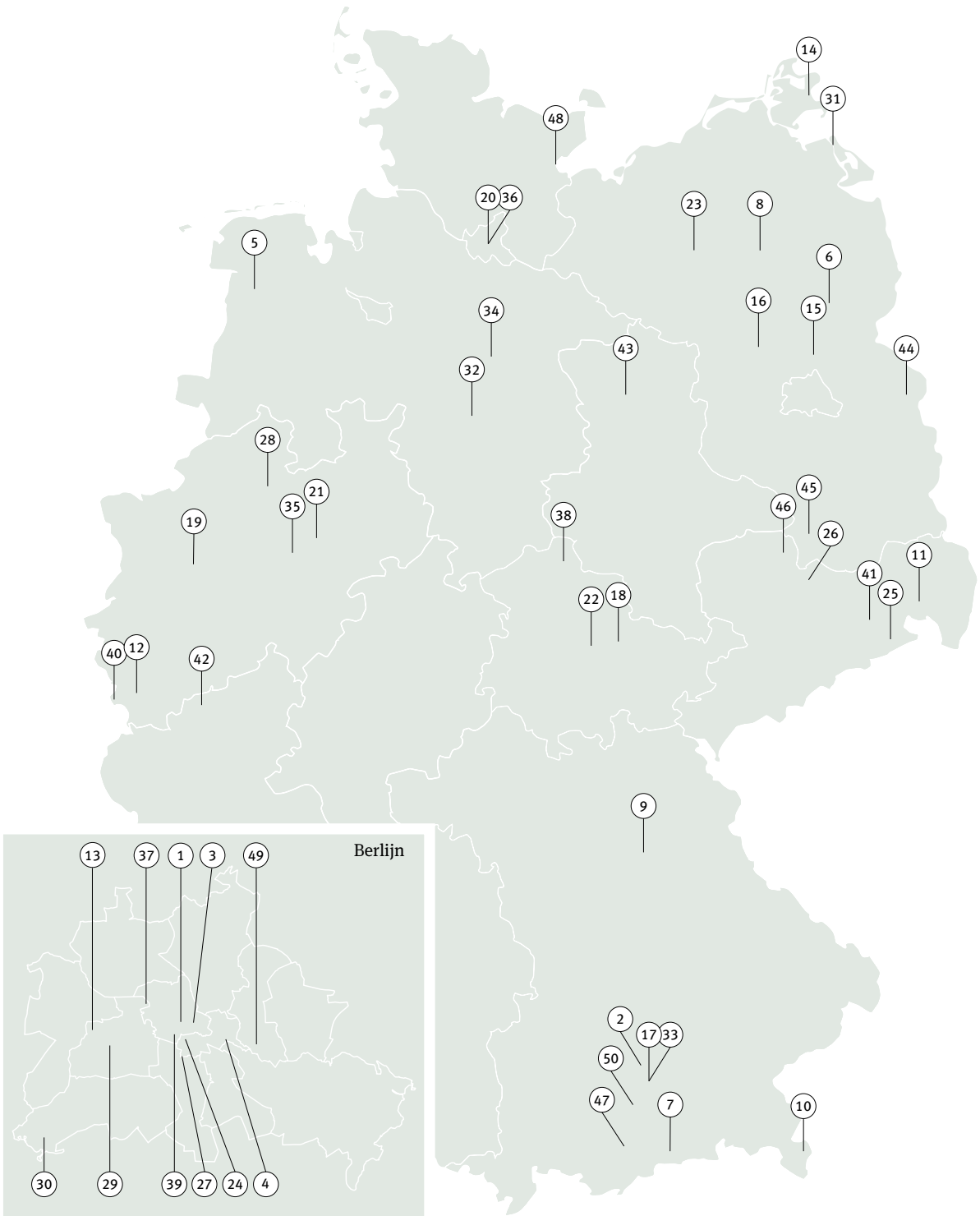
Erfurt en Bautzen zijn voorbeelden van interessante omgang met de bouwwerken die aan de oorlog herinneren. Dat schuldig erfgoed, of ‘beladen erfgoed’ zoals het tegenwoordig wordt genoemd, levert ook Nederlandse steden hoofdpijndossiers op, zoals Utrecht met de Maliebaan en Ede met de Muur van Mussert in Lunteren. In Duitsland zijn die kwesties in alle opzichten veel groter. Neem Neurenberg, waar het skelet van die megalomane congresshal staat die de grootste ter wereld moest worden maar nooit werd afgebouwd. Een documentatiecentrum vult er maar een heel klein hoekje, de concertzaal van de Nürnberger Symphoniker ook, maar wat doe je met de rest van het gigantische bouwwerk-zonder-dak? Bijna overal heeft Duitsland ervoor gekozen de markante gebouwen te laten staan en ze een informatieve of educatieve functie te geven, hoe pijnlijk dat soms ook is. Maar het blijft vaak schuren.

Midden in de periode van onze rondreis verschoven er in Europa weer een paar panelen. De gewelddadige inval van de Russen in buurland Oekraïne maakte herdenken in Duitsland nóg ingewikkelder. Rond het wanstaltig grote herdenkingsmonument voor de gevallen antifascistische strijders bij kamp Buchenwald is het nu oorverdovend stil. Wat en wie zou je daar nu nog moeten herdenken? Iedereen blijft weg, wie er toch komt valt aan verwarring ten prooi. Zoals die twee zusjes die er rondlopen, ze zijn uit Oekraïne gevlucht en kijken verbaasd rond, naar een onbegrijpelijk monument dat herinnert aan wat ook hún geschiedenis was, een tijd waarin alles heel anders was.

En zo blijft de geschiedenis ons bezighouden, verhalen vertellen, en verwarren. Vooral op de plekken waar het is gebeurd.

Een zedelijke podcast-serie, gepresenteerd door Margriet Vroomans, begeleidt dit boek en begeleidt tevens de lezer die zelf op pad wil naar de plaatsen waar het is gebeurd. Bij elk verhaal zijn coördinaten toegevoegd die de reiziger behulpzaam kunnen zijn bij het vinden van de exacte locatie.

INHOUD

- 1 **Berlijn, de Rijksdagbrand** 8
- 2 **Dachau, concentratiekamp** 11
- 3 **Berlijn, boekverbranding op de Bebelplatz** 14
- 4 **Berlijn, de Köpenicker Bloedweek** 17
- 5 **Esterwegen, de Emslandkampen** 20
- 6 **Carinhall, het buitenhuis van Hermann Göring** 23
- 7 **Bad Wiessee, de nacht van de lange messen** 26
- 8 **Alt Rehse, opleiding nazi-artsen** 29
- 9 **Neurenberg, Rijkspartijdagen** 32
- 10 **Berchtesgaden, de Berghof** 35
- 11 **Bautzen, gevangenis** 38
- 12 **Vogelsang, school voor nazileiders** 42
- 13 **Berlijn, de Olympische Spelen van 1936** 46
- 14 **Prora, vakantieproject op het eiland Rügen** 50
- 15 **Wandlitz, Goebbels' villa** 54
- 16 **Oranienburg, concentratiekamp Sachsenhausen** 57
- 17 **München, tentoonstelling Entartete Kunst** 61
- 18 **Buchenwald, concentratiekamp** 64
- 19 **Essen, oude synagoge** 68
- 20 **Hamburg, concentratiekamp Neuengamme** 71
- 21 **Wewelsburg, de hogeschool van de SS** 74
- 22 **Erfurt, de ovenbouwers van Auschwitz** 78
- 23 **Ravensbrück, concentratiekamp** 81
- 24 **Berlijn, Topographie des Terrors** 84
- 25 **Pirna, Schloss Sonnenstein** 87
- 26 **Zeithain, krijgsgevangenenkamp** 90
- 27 **Berlijn, de Naziklotz** 93
- 28 **Münster, bisschop Von Galen** 96
- 29 **Berlijn, station Grünewald** 99
- 30 **Berlijn, de Wannsee-conferentie** 102
- 31 **Peenemünde, de rakettenfabriek** 106
- 32 **Hannover-Stöcken, de AFA fabriek** 110
- 33 **München, die Weisse Rose** 113
- 34 **Bergen-Belsen, concentratiekamp** 117
- 35 **Möhnesee, operatie Chastise** 121
- 36 **Hamburg, bombardement** 125
- 37 **Berlijn, gevangeniscomplex Plötzensee** 129
- 38 **Mittelbau-Dora, concentratiekamp** 132
- 39 **Berlijn, Von Stauffenbergstrasse** 135
- 40 **Hürtgenwald, de vergeten slag** 138
- 41 **Dresden, bombardement** 142
- 42 **Remagen, Amerikanen over de Rijn** 146
- 43 **Gardelegen, de veldschuur** 149
- 44 **Seelow, Slag om de Seelower Höhen** 152
- 45 **Tröbitz, het verloren transport** 156
- 46 **Torgau, de ontmoeting** 159
- 47 **Penzberg, de moordnacht** 162
- 48 **Lübeckerbocht, de Cap Arcona** 165
- 49 **Berlijn, capitulatie in Karlshorst** 168
- 50 **Wolfratshausen, kamp Föhrenwald** 171

PODCAST-SERIE

Scan de QR-code of kijk op wbooks.com om de afleveringen te beluisteren

1 Nazikopstukken en hun favoriete plekken

- Hitler, De Berghof ¹⁰
- Göring, Carinhall ⁶
- Goebbels, Wandlitz am Bogensee ¹⁵
- Himmler en Wewelsburg ²¹

2 Jodenvervolging

- De synagoge van Essen ¹⁹
- Grünewald ²⁹
- Wannsee-conferentie ³⁰
- Tröbitz, het verloren transport ⁴⁵

3 Geallieerde aanvallen

- Stuwdam Möhnesee ³⁵
- Slag om het Hürtgenwald ⁴⁰
- Bombardement op Peenemünde ³¹
- Slag om Seelower Höhen ⁴⁴

4 Mislukte projecten

- Ordensburg Vogelsang ¹²
- Partijdagen Neurenberg ⁹
- Prora op Rügen ¹⁴
- De Naziklotz ²⁷

5 Extreme wreedheid

- Pirna, de T4-acties ²⁵
- Plötzensee, executies ³⁷
- Gardelegen ⁴³
- Buchenwald ¹⁸

6 Daden van verzet

- Van der Lubbe, Rijksdagbrand ¹
- Bisschop Von Galen ²⁸
- Die Weisse Rose ³³
- Von Stauffenberg ³⁹

Berlijn, de Rijksdagbrand

GPS 52.518646, 13.372400

Eerste indruk als we ervóór staan: wat is die Rijksdag toch een kolossaal gebouw! Hoe is het mogelijk dat de Leidse metselaar Marinus van der Lubbe dat op 27 februari 1933 in z'n eentje in de brand heeft gestoken? Het was een actie met onmetelijke gevolgen. Ook trouwens voor het gebouw zelf. Het is na die brand lang niet gebruikt. In de oorlog heeft er enige tijd de baby-afdeling van het Charité-ziekenhuis in gezeten – duizenden Berlijners zijn in de Rijksdag geboren. Na de oorlog kon het niet opnieuw parlamentsgebouw zijn, want West-Duitsland had zijn bestuur en ambtenaren in Bonn ondergebracht. Pas tien jaar na de *Wende* werd het weer het hart van de democratie omdat de Bondsdag er ging vergaderen. Maar de naam bleef: *Reichstagsgebäude*.

Wat nu vooral opvalt is de uitgebreide en strenge bewaking, nog verscherpt sinds die avond in augustus 2020, toen bij een demonstratie tegen coronamaatregelen een deel van de deelnemers zich afsplitste, de Rijksdag bestormde en bijna binnendrong. Toen Van der Lubbe daar op 27 februari 1933 met zijn vuurmakers – in olie gedrenkte houtblokjes – arriveerde, was er alleen een portier in Portaal 5 en een conciërge die af en toe zijn ronde liep. Die vuurmakers had hij gekocht van het geld dat zijn vriend Koos Vink hem had opgestuurd. Marinus wilde een daad stellen, tegen de nieuwe rijkskanselier Hitler, tegen de onderdrukking van de arbeider die hij als overtuigd communist heviger zag worden. Hij had in die paar dagen dat hij in Berlijn verbleef geen maten kunnen vinden om samen iets te ondernemen. Daarom klauterde hij helemaal alleen tegen de gevel op, naar een balkon waar hij met veel moeite een ruit brak en naar binnen klom. Hij rende door de zalen en probeerde gordijnen in brand te steken. Dat lukte soms wel en soms niet. Hij deed kleren uit en stak die in brand, z'n overhemd, z'n colbert, en gebruikte ze als fakkels. Hij vond tafellakens in wat het restaurant moet zijn geweest. En handdoeken in de toiletten. Op het laatst zag hij overal vuur, vooral in de grote vergaderzaal

waar grote vlakken met stof waren bekleed – die waren kurkdroog en brandden prima. Hij had zo binnen het kwartier heel veel kleine brandjes kunnen stichten. Tot hij stemmen hoorde: er werd op hem gejaagd. Hij liep de mannen die naar hem op zoek waren tegemoet en zei: 'Hier ben ik.' Martin Schouten, de Nederlandse journalist die leven en streven van Van der Lubbe onderzocht, schreef wat er daarna gebeurde:

Het Rijksdaggebouw waar Marinus van der Lubbe op 27 februari 1933 brand stichtte.

‘Vlak na zijn arrestatie klonk in de parlementszaal van de Rijksdag een luide knal. Het glazen plafond barstte door de hitte en alsof er een schoorsteen werd opengezet schoot het vuur omhoog naar de koepel die het ook begaf. Bloedrode vlammen joegen grote rookwolken de lucht in, tot hoog boven de Rijksdag.’

De nazi-top hoorde heel snel wat er in de Reichstag aan de hand was, want iedereen was in de buurt. Er was een feestelijk etentje bij Josef Goebbels. De man die de contacten met de buitenlandse pers verzorgde, Ernst Hanfstängl, ontbrak daar omdat hij zich niet lekker voelde. Hij lag in bed en werd gewaarschuwd door zijn huishoudster: er hing een rode gloed boven de Reichstag. Hanfstängl sprong zijn bed uit en

3

Berlijn, boekverbranding op de Bebelplatz

GPS 52.516512, 13.393962

Het is stil in Berlijn, op deze koude decemberavond. Maar om de paar minuten steken mensen de lege Bebelplatz over, om op het midden naar die verlichte ruit in het plaveisel te kijken. Ze zien er, in de diepte, lege, witte boekenplanken. Het is de manier waarop de Israëliische kunstenaar Micha Ullman de geschiedenis van deze plek heeft gesymboliseerd: hier, midden op dit plein, was op 10 mei 1933 de brandstapel opgericht waar vermoedelijk rond de 25.000 boeken zijn verbrand van schrijvers van wie werken als 'on-duits' waren aangemerkt. Boeken van communisten, vrijdenkers, maar vooral van joodse auteurs.

Aan dit prachtige plein, terzijde van Unter den Linden, ligt ook het fraai uitgelichte gebouw van de Humboldt Universiteit. Ik verbeeld me dat het zich schaamt voor de geschiedenis. Op de plaquette naast de ingang staat dat *nazistische Ungeist* de beste werken van de Duitse en wereldliteratuur vernietigde. De boekverbranding zou een eeuwige waarschuwing moeten zijn: 'wees waakzaam tegen imperialisme en oorlog'.

De Opernplatz (zoals de Bebelplatz toen heette) was niet de enige plek waar de nazi's die avond boeken verbrandden. Het gebeurde in de meeste steden waar een universiteit of hogeschool was gevestigd. De grondig voorbereide acties waren namelijk het werk van de Duitse Studentenbond, de DSt. Vanaf begin april had die organisatie al haar lokale afdelingen bestookt met brieven waarin de instructies stonden voor de campagne tegen, vooral, joodse schrijvers en joodse boeken. Het pas opgerichte ministerie van Propaganda en Volksvoorlichting van Joseph Goebbels had weliswaar de eerste aanzet gegeven, maar de studentenbond had de organisatie volledig naar zich toe getrokken. Het fanatisme waarmee dat gebeurde wekt verbazing, maar is te verklaren uit de concurrentiestrijd waarin de bond was verwickeld met de eigen studentenbond van Hitlers partij, de NSDAP. Zo kon de DSt haar trouw aan de nieuwe machthebbers demonstreren. De actie zou vier

weken beslaan en kwam volgens de eerste rondzendbrief van begin april voort uit 'de schaamteloze gruwelhetze van het jodendom in het buitenland'. De start van de actie was gepland op 12 april. Overal in het land plakten studenten toen, naar het voorbeeld van Maarten Luther, plakaten met twaalf stellingen aan de muren, waar het antisemitisme vanaf spatte. Zoals stelling 4: 'Onze gevaarlijkste vijand is de jood, en hij die hem horig is.' Stelling 7 bepaalde dat joodse boeken alleen in het Hebreeuws zouden mogen verschijnen. Vertalingen zouden ernstige inbreuken op het Duitse schrift zijn – 'het Duitse schrift staat alleen Duitsers ter beschikking'. Andere onderdelen van de 'Actie tegen de

De Bebelplatz, de plek van de Berlijnse boekverbranding.

on-duitse geest waren het weren van joodse en anti-Duitse professoren, plus het oprichten van schandpalen bij universiteiten en hogescholen. Dat werd niet overal een succes, de meeste universiteiten weigerden medewerking, maar bij vijf hogescholen (Dresden, Erlangen, Königsmünster en Rostock) heeft wel degelijk enige tijd zo'n schandpaal voor de deur gestaan. Het ontslaan van joodse hoogleraren werd al vanaf 7 april mogelijk door een wet die het wegsturen van joodse en politiek onwelgevallige ambtenaren gemakkelijk maakte. Het idee om boeken van joodse auteurs te verbranden viel wel bijna overal in vruchtbare aarde. Voor zover bekend deed alleen de universiteit van Tübingen

helemaal niet mee aan de boekverbranding – de plaatselijke voorzitter van de studentenbond vond dat geen goed strijdmiddel. Een paar hogescholen lieten de acties aan zich voorbijgaan omdat ze beweerden 'vrij te zijn van de joodse geest'. Maar in de meeste steden gingen de voorbereidingen verder. Er was inmiddels een lijst verspreid van in beslag te nemen boeken en daarmee gewapend trokken groepen studenten, soms begeleid door lokale politieagenten, naar boekwinkels en bibliotheken om grote stapels in te pikken en af te voeren. Vaak kregen de eigenaren een verklaring te ondertekenen waarin ze instemden met de inbeslagname – vrijwel iedereen bezweek voor de druk en tekende.

9

Neurenberg, Rijkspartijdagen

GPS 49.430857, 11.112214

De Rijkspartijdagen, die Hitlers NSDAP jaarlijks in september in Neurenberg organiseerde, vormden een week lang het meest massale evenement van de nazi's. Ze hadden elk jaar een ander motto: in 1933 'de zege', in 1934 'eenheid en kracht', in 1935 'vrijheid', in 1936 'eer', in 1937 'arbeid'. Het motto voor 1939 was al lang tevoren bekend gemaakt: de 'Rijkspartijdagen van de vrede'. Maar dit keer gingen ze niet door. Op 1 september waren de Duitse legers buurland Polen binnengevallen. De Partijdagen van de vrede werden afgelast. Wegens oorlog.

Films en foto's geven een beeld van de enorme mensenmassa's die op de Partijdagen afkwamen. Het decor van het spektakel staat er voor een deel nog steeds. Het biedt een surrealistische aanblik. De enorme tribune bijvoorbeeld waar 100.000 toeschouwers naar het marcheren van ss, *Wehrmacht*, SA, *Hitlerjugend* en al die andere organisaties konden kijken. *Vorbeimarsch* heette zo'n optocht. Een stuk verderop werd gebouwd aan de grootste congreshal ter wereld, die op het Romeinse Colosseum moest lijken, maar dan twee keer zo groot. De bouw is bij het begin van de oorlog stilgelegd en nooit meer afgemaakt. Ze waren bij de gigantische muren inmiddels op 39 meter hoogte gekomen, nog ver verwijderd van de 70 meter die de architecten voor ogen hadden. Als ik over de binnenplaats loop krijg ik een idee hoe krankzinnig groot dit gebouw had moeten worden. Het zou een dak van glas krijgen in een constructie zonder pilaren. Ik voel me nietig op deze plek, en dat was precies de bedoeling van de nazi-architect Ruff en van bouwmeester Speer die voor het ontwerp tekenden.

De megalomanie van de Partijdagen werd in hoge mate gestimuleerd door Hitler. Hij bouwde mee, schreef Siegfried Zelnhefer in het standaardwerk *Die Parteitage der NSDAP*. 'Deze bouwwerken,' verklaarde Hitler eens, 'zijn niet gedacht voor het jaar 1940, ook niet voor het jaar 2000, maar ze zullen, net als de Domkerken van ons verleden, de toekomstige eeuwen trotseren.'

Er was ook een stadion gepland op het terrein, het grootste stadion ter wereld dat 400.000 toeschouwers moest kunnen bergen. Toen ze op de plek stonden waar het speelveld van 380 bij 150 meter zou moeten komen, had rijksbouwmeester Albert Speer het gewaagd om op te merken dat dat veel te groot was voor een Olympisch speelveld. Hitler had geantwoord dat de spelen nog één keer, in 1940, in Tokio zouden worden gehouden en daarna altijd in Neurenberg. 'En hoe groot het speelveld zal zijn, dat bepalen wij dan,' had hij eraan toegevoegd.

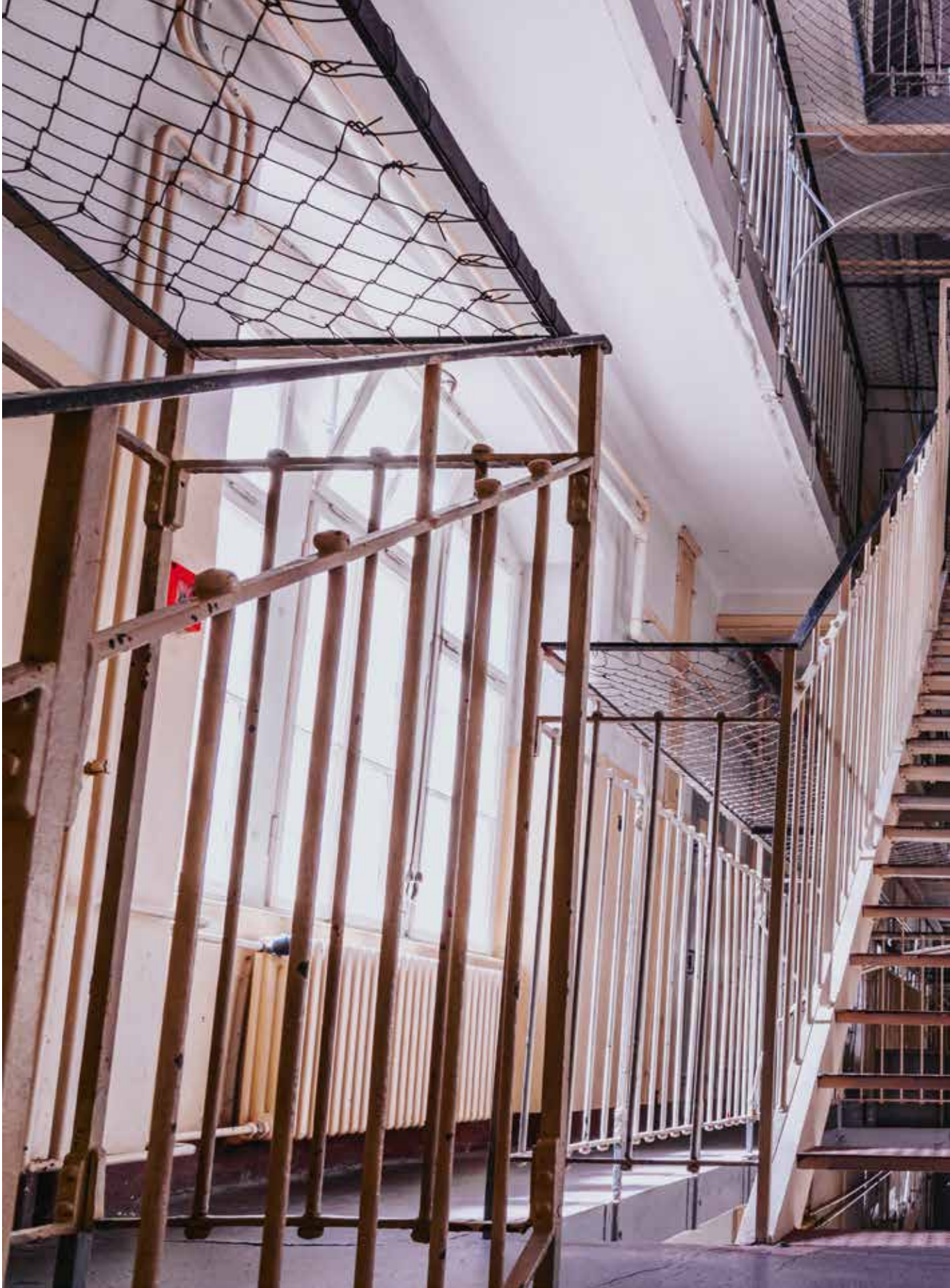

De enorme congresshal in Neurenberg die nooit is afgebouwd; het bouwwerk is 39 meter hoog, en had 70 meter hoog moeten worden.

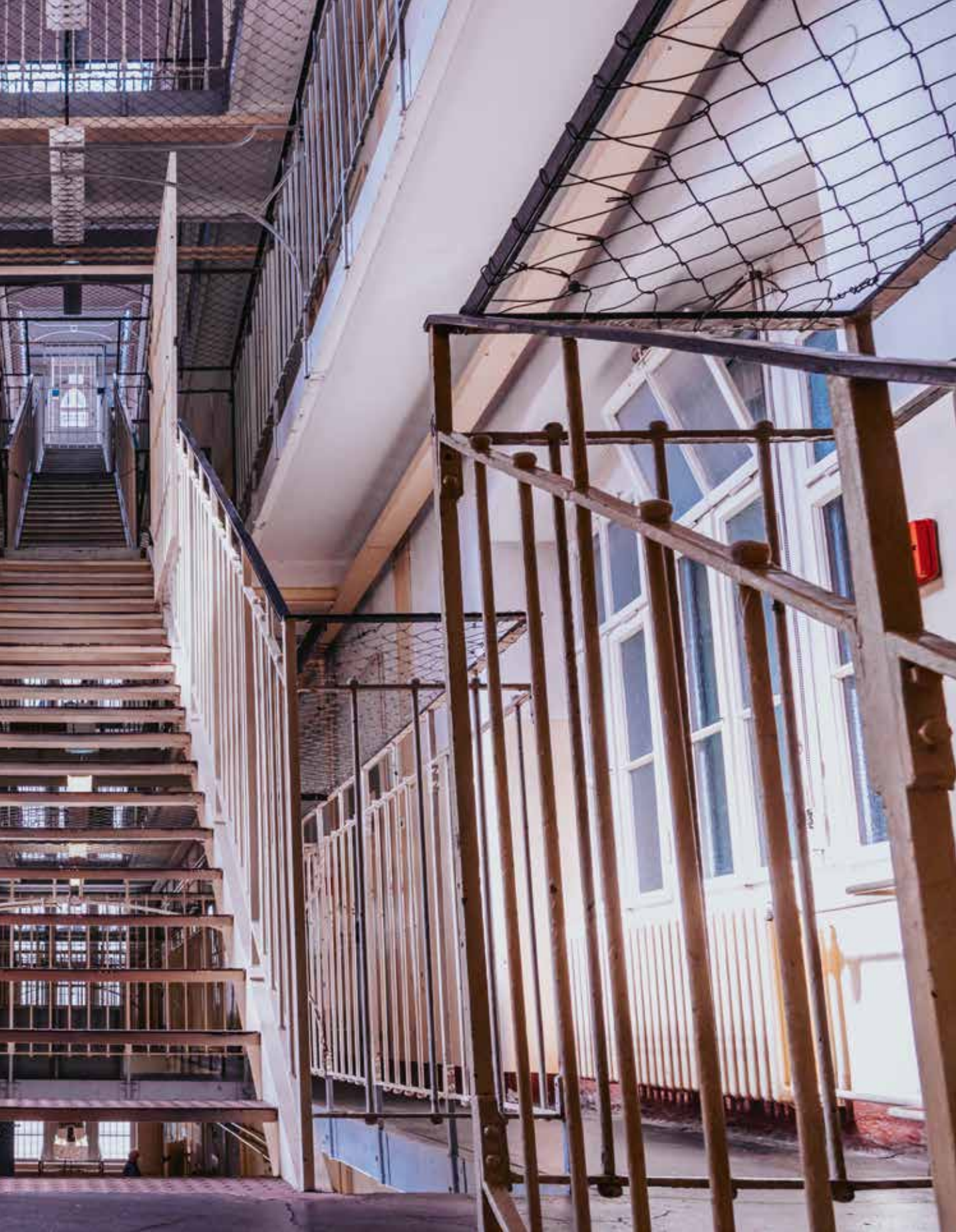
Er gingen enorme berges geld naar de Neurenbergse bouwprojecten. Hitler had een speciale wet ingediend die regelde dat niet de stad al die lasten moest dragen, maar dat ook de partij, de provincie en de staat meebetaalden. Al gauw bleek dat het uitvoerend comité een gat in de hand had, zo groot als de congresshal. Die was bijvoorbeeld begroot op 2,2 miljoen rijksmark, maar in 1940 bleek uit een rapport dat er al 66 miljoen aan was uitgegeven, terwijl het gevaarte nog lang niet klaar was. De totale kosten van de infrastructuur van de Partijdagen stonden waren

opgelopen tot 250 miljoen mark – ook toen al een reusachtige post.

Veel beter geregeld dan de financiële planning was de logistiek van de Partijdagen. De *Reichsbahn* (spoorwegen) verrichtte elk jaar een prestatie van formaat. Uit het hele land werden in het topjaar 1938 bijna 1,3 miljoen mensen aangevoerd en na een week weer teruggebracht. Meer dan een half miljoen deelnemers en ruim 700.000 bezoekers van buiten de partij (*Schlachtenbummler* genoemd) overspoelden Neurenberg, dat zelf amper 400.000 inwoners

De gevangenis in Bautzen, die tijdens drie dictatoriale regimes dienst deed

Erfurt, de ovenbouwers van Auschwitz

GPS 50.971941, 11.048097

Het is een wat klassiek kantoorgebouw, midden op een bedrijventerrein in Erfurt, naast een grote supermarkt. Het is begin deze eeuw op het nippertje aan sloop ontkomen. Gelukkig maar, want het is een unieke plek: in dit gebouw zat de firma Topf & Söhne, die voor de nazi's de ovens bouwde waar, in de concentratiekampen, de lijken werden verbrand van de vermoorde joden, sinti, roma, dwangarbeiders, krijgsgevangenen, politieke tegenstanders, jehova-getuigen – vele honderdduizenden, miljoenen zelfs. Nu is het een gedenkplaats, met een permanente tentoonstelling. Op de plek waar de directeuren Ludwig en Wolfgang Ernst Topf vergaderden, de ingenieurs de ovens ontwierpen, de boekhouder de offertes opstelde en vertegenwoordiger/uitvinder Kurt Prüfer zat te bedenken hoe hij de omzet, en daarmee zijn eigen inkomsten, kon verhogen.

Tijdens de jaren dertig was het bergafwaarts gegaan met de firma Topf, die allerlei bedrijfsinstallaties fabriceerde, waaronder verbrandingsovens. Er werd in nazi-Duitsland niet veel gecremeerd, vooral begraven. De situatie veranderde toen de oorlog begon. Ludwig en Wolfgang Ernst waren lid van de NSDAP, hadden een goed netwerk en kregen contacten bij de bouwafdeling van de ss. Die organisatie zag aankomen dat er in de concentratiekampen en vooral onder krijgsgevangenen in de toekomst zoveel doden zouden vallen dat de gemeentelijke crematoria de toestroom niet zouden kunnen verwerken. Die kampen zouden de lijken van de gevangenen bovendien liever op eigen terrein wegwerken, buiten ieders zicht. Voor de firma Topf kwam de chef van de afdeling ovenbouw Kurt Prüfer in actie, hij was een ambitieuze bouwkundige, die op een steenworp afstand van de fabriek was opgegroeid. Al in mei 1939, dus ruim voor de oorlog begon, diende hij bij de ss een offerte in voor een mobiele verbrandingsinstallatie. De ss reageerde positief en bestelde er een voor gebruik in Buchenwald. Een paar maanden later werden er nog drie bij besteld.

Prüfer, en dus de firma Topf, was hiermee een grens overgegaan. Volgens de wet op de lijkverbranding moesten lichamen niet door vlammen, maar door extreme hitte tot as worden. Een kwestie van piëteit, wat ook altijd Topfs handelsmerk was geweest. Maar nu niet meer: de lichamen werden bij dit nieuwe apparaat in de vlammen geschoven, dat ging sneller. Iedereen keek de andere kant op, de ss omdat er capaciteit nodig was, de firma Topf omdat er omzet gemaakt

Erfurt, hier werkten de ovenbouwers aan hun producten.

kon worden, en de andere autoriteiten omdat ze conflicten met de ss wilden voorkomen.

Later werd er ook nog een argument bij bedacht: er was in de kampen groot gevaar voor epidemieën, snelle lijkverbranding was daarmee een zaak van hygiëne geworden.

Het ging vanaf nu in een razend tempo: Prüfer offereerde ovens met twee kleppen, en dus twee verbrandingsunits, daarna met drie, daarna met vijf en vervolgens zelfs met acht.

Ze werden in crematoria ingebouwd, daar had Topf specialisten voor in dienst. Daardoor was er minder brandstof nodig en werd de capaciteit extra opgevoerd. Dachau deed bestellingen, Mauthausen kwam erbij en in 1941 ook Auschwitz en later nog meer kampen. Topf moest weliswaar opboksen tegen een concurrent (de firma Tori uit Berlijn, die ovens leverde voor de verbranding van vermoorde gehandicapten in de 'Euthanasie-instellingen'), maar Prüfer had

Dankwoord

Dit boek zou nooit tot stand zijn gekomen als er, vooral de laatste decennia, niet zo ongelooflijk veel studie was verricht naar wat er in de nazitijd is gebeurd op al die plekken in Duitsland. Geen *Gedenkstätte* of er is een serie boeken over geschreven. Die journalisten en historici zijn we veel dank verschuldigd.

Dat geldt ook voor al die vriendelijke en bereidwillige beheerders van die gedenkplaatsen die bereid waren ons rond te leiden en hun kennis met ons te delen. Onze dank gaat tenslotte uit naar de mensen die bereid waren mee te lezen met het manuscript en ontelbare nuttige opmerkingen en kanttekeningen hebben gemaakt: Johan de Bruijn, Esmeralda Böhm, Suzanne Hendriks, Paul Knevel, Cees Labeur, Tony van der Meulen en Tim Overdiek.

Colofon

Uitgave

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Ad van Liempt

Fotografie

Rolf Baas

Vormgeving

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

Podcasts

Presentatie: Margriet Vroomans
Productie en muziek: Studio Robin Kramer
De podcasts zijn te beluisteren via www.wbooks.com

Dit boek verscheen met financiële steun van het vsbfonds.

vsbfonds,
iedereen doet mee

W BOOKS

© 2023 wBOOKS Zwolle / Ad van Liempt / Rolf Baas

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8543 0

NUR 680, 689

Eerder verschenen van
Ad van Liempt en Rolf Baas:
Hier is het gebeurd

ISBN 978 94 625 8422 8

